

A 8957

Duplum

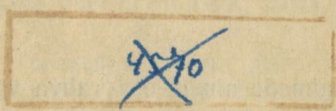
Eestikeelsetest taimenimedest ja nende tekkimisvõimalusist

Nurmenuku nimesid Eestis

09010

1933

G. Vilberg

Äratrükk „Eesti Kirjandusest“ 1933

Tartus 1933

6039

Eestikeelsetest taimenimedest ja nende tekkimisvõimalusist.

0122

Kahtlemata on taimede nimed osa rahva vaimuvarast; tahaksin isegi rohkem öelda: taimenimed on osa rahvaluulest, sest suurem osa taimenimesid ei ole mingisugune lihtne sõnasünnitis, vaid nende loomisel on arvestatud mitmesuguseid asjaolusid, mis enamasti on seoses rahva arvamistega taime omaduste, välimuse või koguni selle tekkimisloo suhtes, vaadatult rahvale omapärase luule ja imede seisukohalt. Sellelt vaatepunktilt võib taimenimi kajastada mitmesuguseid asjaolusid taimede suhtes: kuidas nad said, milleks neid tarvitati, mis omadused on taimel, kuidas selektatakse üht või teist nähtust taimemaailmas jne.

Taimi on kahtlemata tuntud juba varakult, kõige vähemalt neid, mis on tarvitusel nii või teisiti igapäevases elus. Ja teisiti see ei võinudki olla, sest vanad eestlased olid peamiselt küllainimesed, põllumehed või karjapidajad, keda töös ja tegevuses ümbritseb alati hulk taimi, ja nende väliskuju mitmekesisus ja värvide vaheldus ei võinud jääda märkimata, kõige vähemalt tähelepanelikul inimesel. Pealegi võib oletada, et taimede kasustamine näit. söögiks ja tarbeasjaks oli endistel aegadel võrdlemisi suurem kui meie päevil, ja niisugune sagedam käsitlemine tingib ka

parema tundmise. Aga ka praegune külainimene ei ole võhik taimede tundmises: kõige vähemalt erksamad tunnevad hulka taimi, mille arv võib kokkuvõttes ulatuda 200—250-ni. Kõik aga tunnevad vahest ilma erandita vilju, puid, suurema osa põõsaid, kahtlemata ka söögiks tarvitata vaid marju ning muidki taimi, millega igapäevases elus alati kokku puututakse, näit. nõgeseid, takjaid, ohakaid jne., olgugi küll vaid üldkujus, ilma et tuntaks peenemaid vahetegemisi, liikideks eraldamisi; on ju meie metsikus taimkattes ligi 1150 taimet ja mõni 200 taimet ei moodusta nende hulgas mitte just väga suurt protsenti.

Praegu üldiselt tarvitusel olevaid taimenimesid võime jagada rahvapärasteks ja kirjakeelseteks. Viimased põhjenevad õige suurel määral küll rahvapärastel, kuid siin on tarvitatud mõndagi korraldusvõtet, mille tagajärjel on võimalik käsitleda neid nimesid paremini teadusliku keelena. See on ju küll õige, et kõige loomulikumad on taimede nimed, mis on loonud rahvas ja mis on moodustunud rahvakeele omapärasuste kohaselt ning vaimus¹⁾, kuid ainult rahvapärastele taimenimedele toetumine viib sagedasti raskustele, sest rahvakeelsed nimed ei ole, nagu teada, kuigi kindlad ega nende tuletuspiirid kuigi laialdased. On ju teada, et üks ja sama nimi oma mõistes väga suuresti erineb eemalseisvates maaosades, tihti ka naaberkihelkondades, isegi naaberkülates; või on koguni ühes ja samas külas mitu nime. Näit. võiksime võtta j o o k s v a r o h u, millega tähendatakse meie külates kümneid taimi; või jälle n u r m e n u k k, mida tuntakse meil kümnete nimede all²⁾.

Eestikeelseid taimenimesid on juba ammu üles märgitud ja nende ülesmärkimise iga võib täie õigusega pidada niisama pikaks kui eesti kirjanduse iga, sest tähtsas osas eesti kirjanduse algallikates puudutatakse ka enam-vähem üksikuid taimi selleaegsete nimedega, mis tihti laseb tõendada, et taimenimi on rahvakeeles niisama püsiv kuju, kui iga teinegi rahvale omane sõna. Tõsi küll, vanemate kirjandusainete kogu on seks liiga piiratud, et taimed seal täiel määral võivad esile tungida, kuid üksikutes võrdlustes puutume nendega siiski kokku. Ei ole kahtlust, et näit. „Daani hindamise raamatu“ nimed 13. sajandi lõpult, nagu Aunapo, Paiumpe, Paiunalus, Tamicas, Rocol, Othaccaverae³⁾ on praegused õunapuu, Pajupää, Pajualuse, Tammiku, Rookla (Rooküla), Ohakvere jne. Peale nende võib selleaegsetes kohanimedes kahtlemata veelgi leida mõne kuju, mis on moodustatud

1) Vrd. R á d l, Em., Geschichte der biologischen Theorien in der Neuzeit. I Theil, 2. Aufl. Leipzig, 1913, lk. 268.

2) Nurmenuku nimede erinevust näitab kujukalt vastav kaart ja kirjutis „Nurmenuku nimesid Eestis“, mis järgmises kirjutises.

3) E i s e n, M. J., Daani hindamise raamat, *Liber census Daniae*, lk. 56, 57 jne.

taimede nimedest. Georg Mülleri jutlustes¹⁾ leiduvad Ouwn (lk. 243), Kibbowitz (lk. 242) või Rosid (lk. 241) on samased kui tänapäeval, kuigi kirjaviis suuresti lahku läheb²⁾. Stahli grammatika sõnastikus³⁾, samuti ka Göseken'il⁴⁾ on kummaski üle saja nime, kuid Thor Helle⁵⁾ toob iseseisva taimedenimestiku, mis sisaldab juba 221 nime ning kus suur osa on täielikus kooskõlas praeguste kirjakeelsetega. See on ka arusaadav, sest nende vanemate allikate andmeid on kasustanud kõik pärastised botaanikud, kes eestikeelsete taimenimedega tegemist on teinud (näit. Hupel, Luce, Fleischer, Wiedemann jt.), täiendades nimestikku vaid üksikute nimedega. Seeläbi sai nimi endale kindlama kuju, kuni ta pääses kirjanduses täiesti esikohale.

Vanemates kirjanduslikkudes allikates ei ole aga ühelegi nimele antud eesõigust teise kõrval, neid tarvitati just nii, nagu seda tarvitaja pidas kohasemaks oma kodumurde põhjal või muil kaalutlusil. Pärastpoole tuli tarvitusele ka uusigi taimenimesid, enamasti neid, mida käsitleja kodukohas sagedamini esines. Üldiselt ei erinenud kirjakeeles tarvitatav nimi kuigi palju rahvapärasest. Õigupärast võiksime rahvapäraste taimenimede iga võtta kirjanduses kuni „Kodumaa taimede“ ilmumiseni „Eesti Kirjanduses“ 1917. a. või selle raamatu eritrukini 1918. a., milles on antud juba korraldatud nimestik, kus igale taimele peetakse soovitavaks vaid üks nimi, mis oli valitud sellekohases komisjonis Eesti Üliõpilaste Seltsi poolt korraldatud taimenimede ja -ainete kogumisel saadud laialdase materjali alusel. Peale selle nimestiku ilmumist on kirjanduses esinevate taimenimede kuju juba täiesti tingitud „Kodumaa taimedes“ antud nimest ning üksikuid rahvapäraseid nimesid esineb võrdlemisi vähe paralleelvormidena kirjakeelsete kõrval. Siit edasi võib rahvapäraseks pidada veel vaid neid, mis erinevad kirjakeelsest kujust, olgugi et küll ka kirjakeelnegi võib esineda kohati rahvakeelsena.

Peale kirjanduses esinevate taimenimede leiame lisamaterjali veel rahvalauludest. Loomulik, et siin esinevad vaid üldiselt tun-

1) Reiman, V., Neununddreissig Estnische Predigten von Georg Müller aus den Jahren 1600—1606. Verh. d. gelehrten Estn. Ges. XV (1891).

2) Kogu botaanilist terminoloogiat võib kujukalt esitada järgmine koht G. Mülleri jutlustes (lk. 241): „Se Ilma Önne ninck Ello surry se Puh pael, Sina truw Rist keickede Puide saeas, Sina ainus ninck kaunis Puh, üxikit Metz eb olle üche sesarnse Puh kandnuth, ke ny kauniste oitzeb ninck haed wilia kannab.“

3) Stahl, Henricus, Anführung zu der Ehstnischen Sprach auff Wolgemeinten Rath vnd Bittliches Ersuchen publiciret. Reval 1637.

4) Göseken, Henricus, Manuductio ad Linguam Oesthonicam, Anführung zur Öhstnischen Sprache... Reval. 1660.

5) Thor Helle, Pastor, Kurtzgefasste Anweisung zur Ehstnischen Sprache etc. Reval, 1732.

tud taimed, millest igauks aru saab. Kuid ka siin peitub võrdlemisi tähelepanev rikkus. Terve rahvaluule-kogu on ses suhtes läbi töötamata, aga seegi osa, mis on rohkem kättesaadav, s. o. trükitud rahvalaulukogud, pakuvad huvitava näite sellest mitmekesisusest, mis on märgatav taimede suhtes rahvalauludes. Prof. dr. W. Anderson on lasknud koostada rahvalauludest taimi käsitlevate sõnade registrid, mis hoitakse alal Tartu Ülikooli Filosoofiateaduskonna seminari raamatukogus. Nende põhjal on kõigis 1924. aastani trükitud rahvalaulude kogudes, välja arvatud vaid „Setu laulud“, käsitledud O. Liiv'i¹⁾ väljakirjutiste järgi 277 eri taimenime või taimedega seotud sõna ja R. Jõgi-Soom'e²⁾ andmetel 39 eri puunime. „Setu lauludes“ on A. Ots'a³⁾ järgi 132 eri nime ning M. Blum'i⁴⁾ registris 33 puunimetust. See näitab, et rahvalaulude tarvitamise ajal tunti taimi keskmiselt ja võrdlemisi hästi, sest kõige sagedamini võrreldakse taime omadusi või ilu teiste esemetega.

Kõige rohkem leidub rahvapäraseid taimenimesid praegu veel rahva suus, kus nende mitmekesisus on otse hämmastav. Olles tuttav suurema osa kirjanduses esinevate taimenimedega, kogudes samuti juba pikemat aega taimenimesid, leiab asjahuuline ikkagi jälle igas saadetises uusi nimesid, mis on tundmatud või mis koguni uued näivad olevat eesti keelelegi.

Rahvapärased nimetused ei ole mitte juhuslikud häälik-ühtumid, vaid siin näivad olevat oma kindlad reeglid, tähelepanekud, mille põhjal on ühele või teisele taimele antud vastav nimetus. Need reeglid tungivad nagu ise esile, kui käsitleda taimenimesid ühenduses nende tarvitamisega rahva keskel, nende vaadetega, mis valitsevad inimeste hulgas taime kohta.

Kahtlemata on osa taimenimesid igivanad ja ulatuvad Ühissoome aega ja keelde. Eriti on siin märkida puude nimetusi. Tamm, lepp, kuusk, mänd, haab, samuti ka maasikas, mustikas, murakas, pohlad kuuluvad sesse rühma, ning hulk teisigi, peamiselt viljad ja marjad. Et siin on olnud aja kestes mitmesuguseid häälikulisi muutusi, on täiesti arusaadav. Kuid tähendus on jäänud ikka samaseks. Tähendatud sarjas on siiski vaid vähesed üldiselt käsitlevad taimenimetused.

Võrdlemisi suur osa taimenimesid näitab taimede tarvitamist haiguste ravimises, sest taimed on olnud üldse alati tähtsal kohal rahvameditsiinis, mitte üksi eestlaste juures, vaid ka kogu maailmas. H. Koppel tähendab, et sõna „rohi“ iseenesest näitab, et meie esivanemad on arstimiseks mõjuvaid rohtusid, s. o. taimi

1) Liiv, O., Taimede register Eesti rahvalauludes, 1924.

2) Jõgi-Soom, R., Puude register Eesti rahvalauludest.

3) Ots, A., Taimede register Setu lauludes.

4) Blum, M., Puude register Setu lauludes.

tarvitanud, mille tervestegevat mõju nad aegade jooksul olid tundma õppinud¹⁾. Saarlased tõendavad: „Rohi on rohi, rohi teeb terveks!“; s. o. taim on arstirohi²⁾. Wiedemann toob oma sõnaraamatus ligi 300 taimenime, mis on ühenduses sõnaga rohi³⁾. Ning neil taimenimedel on liide „rohi“ peamiselt just arstirohu, arstimi mõistes. Näidetena võiks tuua niisuguseid nimetusi, nagu jooksja-rohi, äkitsehaiguse-rohi, silma-rohi, äratõstmisehaiguse-rohi, pistirohi jne.⁴⁾

Osa taimenimesid on moodustatud, silmas pidades mitmesuguseid asjaolusid. Üksikud iseloomustavad jooned peituvad siis ka taimenimes. Näit. on mõned taimed tähelepanndavad just oma ilu ja kenaduse pärast. Seesuguste, enamasti suure-õieste taimede nimedes on liiteks sõna, mis seda omadust eriti rõhutavad. Nad on sagedamini liitunud sõnadega: a) lill, näit. sinilill, võilill, tähelill, tõrvalill, ohulill, pääsukeselill jne.; b) lälil: emaläll, surnuläll, võiläll; d) kann: koidukann, rukkikann, sinikann, tulikann, neitsikann; e) nin: harakaninn, paluninn, saksaninn, tulinn, sinininn; g) nuk: sininukk, nurmenukk, soonukk; h) roos: pävearoos, rukkiroos, võiroos, jõeroos, veeroos. Mitmed nimetused on niisugused ühtumid, kus viimane osa näitab, mis on taimel eriti silmapaistev. Nimetatagu siin näit. neid, kus viimane liiteosa on puu: künnapuu, sarapuu, türnappuu, paakspuu, ui-puu; mari: vaarmari, põldmari, linnumari, hoaramari, oravamari; leht: leseleht, paiseleht, teeleht, vaeselapseleht, südameleht, krooksleht, ubaleht, kopikaleht; hein: kastehein, lõikhein, orashein, maarjahein, okashein.

Peale nimetatud ühtumite, mis on enam-vähem loomulikkude liitumiste abil moodustatud, esineb palju nimesid, mille moodustamisel on olnud mitmed põhimõtted ning oletused. Nimes esineb näit. 1) kasvukoh: rukkilill, nisulill, sookuusk, jõekupp, järveroos, metsatäht, nõmmekann, liivrohi, savihein. 2) Taime välimus kutsub esile võrdluse teiste asjadega: kassisaba, kassikäpp, pääsusilm, lõosilm, rebasehäänd, orava-

1) Koppel, H., Arstirohtudest ja nende tarvitamisest. Sirvilauad 1899, lk. 24.

2) Luce, J. W. L., Topographische Nachrichten von der Insel Oesel in medicinischer und ökonomischer Hinsicht jne. Riga, 1823, lk. XV—XVI.

3) Wiedemann, F., Ehstnisch-deutsches Wörterbuch. II Aufl. St. Petersburg, 1893, lk. 966—970.

4) Praegugi ei ole kadunud veel „maa- ja metsarohude“ tarvitamine arstimiteks mitmesuguste haiguste vastu. Niihästi Tartus kui ka Tallinnas on peaaegu igapäev turul „rohueided“, kes müütavad metsarohutusi haiguste ravimiseks, seletades ostjatele metsarohutude tarvitamist ja nendega arstimist. Ja ostjaid on ikka. Samuti peetakse tänapäevalgi küladest metsarohutusi paremaks kui apteegirohtusid; seepärast on usk taime tervestegevasse mõjusse kindel. Loomulik, et see usk on tunginud ka nimesse, näidates, mis haiguse vastu rohtu tarvitada.

saba, kukekannus, käoking, külmking, kurekatel, karikell, varsakabi, võhumõök jne. 3) Nimi on värvi järgi: sinilill, valgelill, lumelill, kuldkann, kirikakar. 4) Nimi näitab sisalduvat ainet: mesilill, tõrvalill, meesikad, värvumadar, mürkhein, parkhein jne. 5) Nimi esitab taime maiku: hapuoblikas, metspipar, mõruhein, viharohi, kivi-imal. 6) Nimi näitab õitse- või kasvu-aegu: jaanilill, jaanirohi, kevadik, maikelluke. 7) Nimi näitab väljaimitsevat ainet: piimohakas, piimalill, urmarohi, limarohi. 8) Taime tarvitamise järgi on tekkinud nimi: nurmikuhein, nõurohi, audumiserohi, huulehain, länikhain. 9) Nimi näitab taimeosade omadusi: värisemise-rohi, värihain, rohi-rohi. 10) Võrdlus teiste tuntud taimega annab nime: porgandilill (*Fumaria officinalis* — Kurna). 11) Nimi sisaldab pilget: maamies (*Taraxacum taraxacum* — Kolgarannas), poisitruudus, neitruudus, vanapoisi silmavesi. 12) Nimi mainib taimega mängitavat mängu: saksaasaan (*Plantago media*). 13) Mõõduandvaks on taime tegevus: hobuse-keelelõik, pasanduserohi. 14) Sagedasti inimese tegevuse tagajärjena kuulduv kõlaline mulje on andnud nime: püssipauk (*Campanula*), plaksulill, kidihein. 15) Nimituletab meelde taime käsitlemist: imenõges, imikas. 16) Nimi esitab muinasjutulist taime omadust: jõuhein, imehein, õnnehein, üheksmamehe-vägi. 17) Nimes peitub usk taime võimusse: nõiakollad, nõianõges, nõiarohi, nõiahammas, vägihein, kolmekordne. 18) Nimi on moodustatud juhuslikult juba olevate mõistete põhjal: sinep (üks *Malva*, kasvab ruttu suureks nagu sinep pühakirjas), setu sibul jne.

Üldse on ainete ja mõistete hulk väga mitmekesine, mis on olnud aluseks taimele nime andmisel. Siin on tähtsalt kaasa aidanud isiku mõtteteravus, arusaamine, kujutlusvõime, luulelend.

Õige väike osa on neid taimenimesid, mis on kuidagi seotud muinasusuga, mütoloogiaga. On ju küll teada, et metsal oli kaitsevaim, üksikul puulgi olid kaitsjad, puud kõnelesid, muud taimed ajasid juttu¹⁾, kuid ei ole kuigi palju taimenimesid, mis oleksid seotud mingisuguse mütoloogilise olendiga. Aiatariheina, äiatarihaina, ajutariheina — *Knautia arvensis* — seob M. J. Eisen ühendusse äijätäriaga, naispoolse kurja vaimuga²⁾, kuid A. Saareste viib Hupel'il ja Wiedemann'il esineva äjatarihainas sisalduva -tari nähtavasti kuidagi ühendusse

¹⁾ Loorits, O., Looduse hääletsusi- ja kõnelusi. Kümme aastat noorpõlve. Tallinnas, 1929, lk. 64—65.

²⁾ Eisen, M. J., Eesti mütoloogia, Tallinnas, 1920, lk. 154—155.

sõnaga *tera*¹⁾, nii et Eiseni oletus ei ole küllalt põhjendatud. K. Michelson arvab ühes Kaarle Krohn'iga, et Otepää sääsik, sääsik (Kaareperes säpsik, säplik, mõnel pool ka sämp-sik) — *Scirpus silvaticus* — on ühenduses paganausu jumaluse Sampoga²⁾. Siia hulka kuuluvad ka Saaremaa ja Väike-Maarja Kalevipoja juuksed, Mustjala Kalevipoja tutid (*Eriophorum*). Samuti õige lähedal sellele rühmale on ka Pärnu tõnniserohi — *Knautia arvensis* — ja ka tõnnikesed — *Betonica officinalis*. Kreutzwald arvab, et ukku-anned — *Bunias orientale* — olnud varemalt pühitsetud jumal Ukko'le³⁾, kuid see näib olevat väga kahtlane, sest et *Bunias orientale*, tõlkjas, on võrdlemisi hilja, vast 18. sajandi lõpul või möödunud sajandi alul, meile sisse talutud (A. Knüpfker paneb ümber Hukko anned: *verderbliche Gaben*⁴⁾); sellepärast ei võinud vanematel eestlastel olla siin tegu Uku annetega.

Tähtis osa taimenimesid ei ole mitte eesti algupära, vaid need on aegade jooksul tunginud rahvakeelde, ilma et teataks nende võõrasi maiku. Seesuguste nimede sissetungimine, eriti just arstimateks tarvitatavatel taimedel, on kergesti seletatav sellega, et juba varem aegadel katoliiku mungad kasvasid kloostrite juures mitmesuguseid Kesk- ja Lõuna-Euroopa taimi arstirohtudeks; sealt levisid taimed ka küladesse ühes võõrakeelse nimega ainult kõlalise mulje alusel. Samuti saadi sagedasti häda puhul varemalt arstimid haiguste vastu kas aias kasvatatud või metsarohitudena mõisaomanikkudelt, peamiselt mõisaprouadelt, kes taime tundsid enamasti vaid saksakeelse nimega, sest et nad oma teadmised farmakopöas ja meditsiinis olid omandanud suuremalt jaolt n. n. „*Kräuterbuch*'idest“, mis olid omal ajal tähtis osa arstlikust kirjandusest. Ja sel teel läks hulk saksakeelseid taimenimesid või nende moonutusi rahva hulka.

Peale arstimateks tarvitatud taimede võisid taimenimede loomisel avalduda mitmed teised mõjud. Kõikide nende juures peatuda pole siin võimalik. Kuid igatahes on võõrast algupära niisugused taimenimed, mis on seotud pühakutega: maarjaheinad, maarja-sõnajalad, maarjalepad, maarjamaltsad, peetrid, püha Peetruse kepp, peetri-piibelet, peetrihein, jumalakäpad, juudakäpad, jeesusekäed, kuradipuu, saalomonirohi, saalomon, pagaroodinad (Setumaal) jne. Ei ole põhjust kahelda laenus,

¹⁾ Saareste, A., Ühe feminiinse lõpptunnuse kujunemisest Eestis. Eesti Keel 1929, lk. 97, alamärge.

²⁾ Michelson, K., Inimene looduses. Sirviluad 1914, lk. 71.

³⁾ Kreutzwald, Fr. R., Einige Gegenstände aus dem Pflanzenreich mit Estnischen, Deutschen und Lateinischen Namen. Käsikiri Öpetatud Eesti Seltsi kogus.

⁴⁾ Knüpfker, A., Eilfter Beitrag von ehstnischen Wörtern und Redensarten. Beiträge V, 1816, sõna „*rohh*“ all.

kui taimenimi on kõlaline ülekanne võõrkeeltest, kas puhtal kujul või moonutatult, näit. tikstamm, titstamm, tibatamm (saksa Diptam), reinvars, läänepuu (=vaher, saksa murdeline Lenne, Löhne), luts-herned, moorijuured, petersillid, tillid, tikerberid, saksaparillad, sassaparillad (saksa, õigemini hispaania Sarsaparille), taterselg (vene tatarskoje zelje), koster (vene koster), verismannid (saksa Vergissmeinnicht), villvaling (rootsi lilje konvalje), kalmus (ladina *Calamus*), arnikas (ladina *Arnica*) ja palju teisi. Huvitav on siin, et üksikud võõrkeelsed nimed on kantud üle koguni teistele taimedele. Näit. arnikas, mida Saksa maal tuntakse laialdastes ringkondades mõjuva arstimina. Meil aga päris arnikat (*Arnica montana*) vabas looduses ei esine (selle levimise põhjapiir on juba Ida-Preis); sellegi peale vaatamata tuntakse meil igal pool arnikat, mille all mõeldakse kas sügisest seanuppu (*Leontodon auctumnalis*), kuldvitsa (*Solidago virga aurea*), madalat mustjuurt (*Scorzonera humilis*), hunditubakaid (*Hieracium*) või mõnd teist kollase õiega korvõislast. Samuti ei kasva meil diptamit (*Dictamnus albus*), kuulsat arstimit Lääne-Euroopas. Aga selle omadused arvatakse olevat näärel (*Pimpinella saxifraga*), millel on mõned pisut sarnased tunnused. Ka päris sarsaparilla (*Smilax officinalis*), mis kasvab vaid Lõuna-Ameerikas, puudub meil täiesti, nagu kogu Euroopaski, aga meil tuntakse sassaparilla nime all Tartus ja Virumaal rabas kasvavat hanevitsa (*Cassandra calyculata*); Tallinna ümbruses, kus ka seegi taim puudub, täidab selle aset samuti rabas kasvav küüvits (*Andromeda polyfolia*), kuid sagedasti müüakse turul liiva-sassaparilla nime all ka liivtarna (*Carex arenaria*) juurikat — viimast taimet tuntakse ka farmakopöas saksa sarsaparilla nime all.

Osa taimenimesid on otsekohene tõlge mõnest võõrkeelest, peamiselt just saksa keelest, näidates teid, mida mööda taimenimi on levinud. Nimetatagu siin vaid mõnda: võtmekimp, taevavõti, — saksa Schlüsselblume, Himmelschlüssel (*Primula officinalis*: Kullamaa, Viljandi, Rapla, Vigala, Helme); ristirohud (s. Kreuzkraut, *Senecio*), katkujuur (s. Pestwurz, *Petasites*), päevalill (s. Sonnenblume, *Helianthus*), härjakeel (s. Ochsenzunge, *Anchusa*), kuu-päevarohi (s. Tag und Nacht, *Melampyrum nemorosum*), pesajuur (s. Nestwurz, *Neottia*), jaanirohi (s. Johanniskraut, *Hypericum*), maksalill (s. Leberblümchen, *Hepatica*) jne.

Eriühma moodustavad taimenimed, mis on loodud kõlalise mulje alusel võõrkeelsest nimest, kusjuures neid on püütud kohandada eesti keelele. Näit. ööviul, nahkviul (saksa Nachtviole), misujuur, nisujuur (saksa Nieswurz), kaamel (s. Kamille), tusalakid (ladina *Tussilago*) jne. Eriti on säärastest moonutistest rikkad kultuurtaimede nimed.

Lõpuks ei saa mainimata jätta omapäraseid taimenimesid, mis on tekkinud selle läbi, et nimede ülesmärkijad ei ole tundnud tarviliselt eesti keelt, nii et tähendatud nimi on eestikeelse nime moonutis. Niisuguseid nimesid esineb just vanemates nimestikkudes, peamiselt saksakeelsetes töödes, kust nad on satunud ka teistesse keeltesse vastavatesse nimestikkudesse. Tähtendatagu siin vaid näitena mõned: kotsid vina lilli (Fischer¹), nähtavasti Thor Helle „kolsid vina lillid“ järgi) pro koldsed viinalilled; nurma nudkud (Fischer 1791) pro nurmenukid; harakaniin pro harakaninn; men pro mänd jne. Osa neist võib lugeda juhulisiks trükivigadeks, kuid neid on seesugustena kirjutatud edasi raamatust raamatusse, ilma et keegi oleks vastava märkuse tegemiseks kohane olnud.

Nurmenuku nimesid Eestis.

Vähe on meil neid taimi, millele üle kogu maa oleks üks ja sama nimi. Sagedamini vahelduvad taimede nimed suuremas mitmekesisuses ja rohkemtuntud taimede nimede hulk tõuseb võrdlemisi suureks. Tihti on ühel ja samal taimel juba naaberkülades erinevad; isegi samas külas tuntakse taime mitme nime all. Selleks võivad olla mitmesugused põhjused: taime kohta võivad üksikuil olla teissugused teadmised; taime on nime andmisel võrreldud teises kohas teise esemega; nime loomisel olid mõõduandvad vaid teatud kohal esinevad mõjud jne. Suuremad vahed on märgatavad tihti murrakute mõjul, eriti just vanematel inimestel, kuna noorematel juhtub üld-kirjakeele mõjul mitmesuguseid segaminipaiskamisi.

Parema võrdlemise võimalduseks toodagu siin näide ühe taime nimede kohta. Olgu selleks nurmenuku (*Primula officinalis* Jacq.) nimed. Nurmenukk esineb kogu Eestis aruniitudel, nurmedel (Harjumaa mõistes), kohati tarade ääres, kangrutel, kus ta kevadel varakult-õitsevate taimede hulgas on tähelepanev oma kollaste sõrmjalt hargnevate õitega, milles 5 munajat, otsast vähe sämpunud kroonlehte on alusel kokku kasvanud paari sentimeetri pikkuseks putkeks, mis on peitunud vähe lühemasse, hallikasse kokkukasvanud tupesse, ümbritsedes lodevalt krooniputke (püksid, kaatsad!). Õied kinnituvad varrele otsas vähe sarikjalt, nagu kanavarbad (nimi!) jalale.

Alamal on toodud loend nurmenuku nimedest sõnakujudes, nagu need esinevad vastavas vanemas kirjanduses (ainult mõned praeguesinevad nimetused on kirjutatud kirjakeeles) ning minu

¹) Fischer, J. B., Versuch einer Naturgeschichte von Livland. II Aufl. Königsberg, 1791.

taimenimede kogus¹⁾, kus on andmeid selle taime kohta kogu Eesti ulatuselt (kindlad andmed puuduvad vaid Juuru ja Tarvastu kihelkonna kohta, kust ei ole olnud võimalik saada vastuseid kõigi püüdmistele peale vaatamata). Seejuures olgu tähendatud, et mitmel üldisemalt tuntud nimel on kirjanduses võrreldisi pikk iga, sest need esinevad juba 1732. aastast Thor Helle grammatikas „Kurzgefasste Anweisung zur Ehstnischen Sprache“, milles on antud üldse üle 200 taimenime, kust nad ka on sattunud vanemate loodusteadlaste ja raamatute autorite nimestikku, mõnikord õige suurte vigadega²⁾.

1. Härjalaatsad — Lääne-Nigula. 2. Härjakaapst — Püha. 3. Härjakapsas — Maa-r. Koduarst 1870, Wiedemann-Hurt 1893, Läänemaa. 4. Härjakatsud — Hanila, Lääne-Nigula. 5. Härjakadsad — Fischer 1791, Fleischer 1830. 6. Härjakaatsad — Thor Helle 1732, Willmann 1787, Vestring, Friebe 1805, Hupel 1818, Johnson 1839, Wiedemann-Weber 1852, Wiedemann-Hurt 1893, Kreutzwald msk., Kuusalu Lees, Kaarma. 7. Härjakats — Läänemaa. 8. Härjakaatsad — Kihelkonna. 9. Jaani-lill — Kreutzwald msk., Palamuse. 10. Juudipüksid — Paide Mäo. 11. Kaatsad — Kaarma, Püha. 12. Kanna kaltso — Hupel 1818, Fleischer 1830. 13. Kana-kaltsa' — Wied.-Hurt 1893. 14. Kanakaltsud — Paide Mäo. 15. Kanakollad — Vaivara. 16. Kanapasa-lill — Äksi. 17. Kanna warbas — Hupel 1818, Fleischer 1830. 18. Kana-warwad — Johnson 1839, Eestimaa Talur. Sead. 1858. 19. Kanavarvas, -bad — Kreutzwald msk., Kunder 1879, 1882, Wied.-Hurt 1893, Niclasen-Aidas; Ambla, Anna, Haljala, Harju-Jaani, Harju-Madise, Iisaku, Jõe-lähtme, Jõhvi, Järva-Jaani, Järva-Madise, Kadrina, Karksi, Keila, Koeru, Kose, Kuusalu Kolga, Lüganuse, Narva-Jõesuu, Nõo, Viru-Nigula, Rakvere, Tudulinna, Vaivara, Viru-Jaagupi, Väike-Maarja, Simuna, Paide Mäo, Peetri, Avinurme, Laiuse, Maarja-Magdaleena, Kursi, Palamuse, Rõngu, Tartu, Torma, Äksi, Kodavere, Võnnu, Pilstvere, Rapla, Tallinna, Pärnu-Jaagupi, Tõstamaa, Mihkli, Varbla, Halliste, Karula. 20. Kassikäpp — Kihnu saar. 21. Kevadevõti — Harju-Madise. 22. Kikkapüks — Kambja. 23. Kikkakaatsa resp.-kaadsa — Hupel 1818, Fleischer 1830; Võnnu, Vastseliina, Petseri ja Irboska vald. 24. Kikkapüks, -i' — Kreutzwald msk., Wied.-Hurt 1893; Harju-Jaani, Kambja, Kanepi, Nõo, Maarja-Magdaleena, Otepää, Paide Mäo, Petseri, Puhja, Põlva, Rannu, Rootova vald, Rõuge, Rõngu, Räpina, Sangaste, Tartu, Tartu-Maarja, Vastseliina, Võnnu, Võru, Urvaste, Võrumaa, Viljandi. 25. Koisid viina lillid(-led) — Friebe 1805, Fleischer 1830, Maa-r. Koduarst 1870. 26. Koisid viinalilled — Muhumaa. 27. Koldsed viinalilled — Wied.-Weber 1852, Maa-r. Koduarst 1870, Kunder 1879, 1882, Wied.-Hurt 1893, Niclasen-Aidas; Iisaku, Haapsalu. 28. Kolsi vina lillid — Thor Helle 1732, Hupel 1818, Fleischer 1830. 29. Kollane tinaneitsi — Suure-Kõpu. 30. Kollanokk — Palamuse. 31. Kotsid vina lilli — Fischer 1791, Fleischer 1830. 32. Konnaninn' — Kambja. 33. Kortled — Kursi. 34. Kukekaats, -tsad — Kunder 1879, 1882, Wied.-Hurt 1893, Niclasen-Aidas;

1) Suur osa esitatud nimedest pole siiski vastavaile murdeile alati omased, nagu võrdlus näitab andmetega, mis kogutud rahvakeelest otsest, mitte korrespondentide kaudu. A. S-te.

2) Nimestikus esinevad autorite nimed ja neile järgnev aastaarv püüavad märkida vaid nimede olemasolu, kuna ruumi kokkuhoiu mõttes tööde pealkirju siin lähemalt ei tooda.

Iisaku, Karuse. 35. Kukekalts — Varbla. 36. Kukekannus — Kambja, Nõo, Rakvere, Rannu, Rõngu, Tartu, Tartu-Maarja, Sõrve, Võnnu. 37. Kukepüks, -ksid — Harju-Jaani, Häädemeeste Orajõe, Kambja, Maarja-Magdaleena, Nõo, Paide Mäo, Pärnu-Jaagupi Seli, Rakvere, Rapla, Rõngu, Sõrve, Tallinna, Tartu, Tartu-Maarja, Tori, Väandra, Äksi. 38. Kukesõrmikindad — Audru, Tõstamaa, Mihkli. 39. Kukulinnu-käekaats — Emmaste, Muhu. 40. Kukulinnu ätses — Anseküla. 41. Kukulinnu-sõrmikindad — Varbla. 42. Kuldkannike — Saarde. 43. Kurekaats — Pühalepa: Kärda-Risti, Kuka, Kauste, Anikatsi. 44. Käkaadsed — Vestring msk. 45. Käekaats, -tsad — Willmann 1787, Luce 1823, Fleischer 1830, Wied.-Hurt 1893; Anseküla, Jaani, Karja, Kihelkonna, Põide, Mustjala, Kärla, Muhu, Emmaste, Käina, Reigi, Pühalepa, Noarootsi, Karuse, Ridala, Varbla. 45-a. Käekaats, -tses, -tsed — Anseküla, Püha, Mustjala. 46. Käekarts — Valjala Loona. 47. Käekatsas, -tsad — Luce 1823; Muhu, Püha, Valjala Loona, Haapsalu. 48. Käägats, -tsid — Kihelkonna, Püha. 49. Käekats, -tsed — Harju-Madise, Kullamaa, Martna. 50. Käekaasuke — Rapla, Risti. 51. Käekaisuke — Rapla. 52. Käekatsas — Lääne-Nigula. 53. Käekaitse, -tsed — Rapla, Kullamaa, Martna, Märjamaa. 54. Käekaitsia — Kullamaa. 55. Käekasu — Rapla. 56. Käekasukas — Rapla. 57. Käekaltsud — Rapla. 58. Käokaatsad, käukaatsad — Johnson 1839, Kreutzwald msk., Wied.-Weber 1852, Wied.-Hurt 1893; Iisaku. 59. Käokannus, -sed — Anseküla, Laiuse, Palamuse, Röpina, Tartu, Tartu-Maarja. 60. Käokeel — Paide Mäo. 61. Käukäpp (käökäpp) — Häädemeeste. 62. Metstubakas — Koeru Preeedi. 63. Mäelilled — Rapla. 64. Nattalillid — Kuusalu: Kolga ja Kõnnu rand. 65. Natt-nunnid — Kuusalu Leesi. 66. Neitsipisar — Haapsalu. 67. Neitsi-tinnad — Kreutzwald msk. 68. Neiulill — Saarde. 69. Nurmekaasuke — Rapla. 70. Nurma nudkud — Fischer 1791, Fleischer 1830. 71. Nurmekukk, -kud — Thor Helle 1732, Hupel 1818, Fleischer 1830, Wied.-Weber 1852, Eestimaa Talur. Sead. 1858, Kunder 1879, 1882, Wied.-Hurt 1893, Puusep 1888; Ambla, Haljala, Halliste, Hageri, Harju-Jaani, Harju-Madise, Helme, Iisaku, Järva-Madise, Jõelähtme, Jõhvi, Jüri, Kambja, Kanepi, Karksi, Karula, Kodavere, Koeru, Kolga-Jaani, Kadrina, Kullamaa, Kursi, Kuusalu, Laiuse, Maarja-Magdaleena, Narva, Narva-Jõesuu, Nissi, Nõo, Otepää, Paistu, Palamuse, Peetri, Pilistvere, Põltsamaa, Põlva, Pärnu, Rannu, Rapla, Risti, Rõngu, Röpina, Saarde, Sangaste, Simuna, Suure-Jaani, Tallinna, Tartu, Tartu-Maarja, Torma, Urvaste, Viljandi, Viru-Jaagupi, Viru-Nigula, Väike-Maarja, Äksi. 72. Nurmehupp, -pud — Jürgenson-Hupel msk.; Keila. 73. Nurmekäpp — Rõuge. 74. Peetruse võtmed — Varbla. 75. Peetruse võtmelilled — Jõhvi. 76. Nullernukk — Kose, Jüri. 77. Pii-mapisar, -rad — Thor Helle 1732, Knüpffer 1816, Wied.-Weber 1852, Jürgenson-Hupel msk., Kunder 1879, 1882, Wied.-Hurt 1893, Niclasen-Aidas; Ambla, Jõelähtme, Kuusalu, Iisaku, Otepää, Põltsamaa, Rannu, Suure-Jaani, Tartu. 78. Pääsukese-silm — Kolga-Jaani. 78-a. Pääsulill — Põltsamaa. 79. Saksapüks, -sid — Ambla, Anna, Haljala Toolse, Järva-Madise, Paide, Peetri, Pilistvere, Türi, Väike-Maarja, Väandra, Pärnu. 80. Savilill — Põltsamaa. 81. Seateljed — Paide Mäo. 82. Sõrmilill — Rosenplänter Herb., Wied.-Weber 1852; Audru, Mihkli, Pärnu-Jaagupi, Tõstamaa, Rõuge. 83. Sõrmkinna, -ndad — Wied.-Hurt; Pärnu, Mihkli, Varbla. 84-a. Sõrmelill — Audru, Tõstamaa, Mihkli. 84. Sõrmiklill — Pärnu pool. 85. Sõrmkübar — Wied.-Hurt 1893. 86. Taevavõti, -tmed — Ambla, Iisaku, Järva-Madise, Karksi, Kärla, Haliste, Kõpu (Suure-), Laiuse, Nõo, Paide, Paistu, Pärnu-Jaagupi, Saarde, Suure-Jaani, Tartu, Vigala, Viljandi. 87. Titepüksid — Ambla. 88. Titevarrus — Rapla, Kehtna. 89. Valurohi — Röpina. 90. Viinalilled — Eestimaa Talur. Sead. 1858; Kose-Palvere. 91. Võtmelill — Pärnu, Palamuse, Rapla, Tartu. 92. Võt-

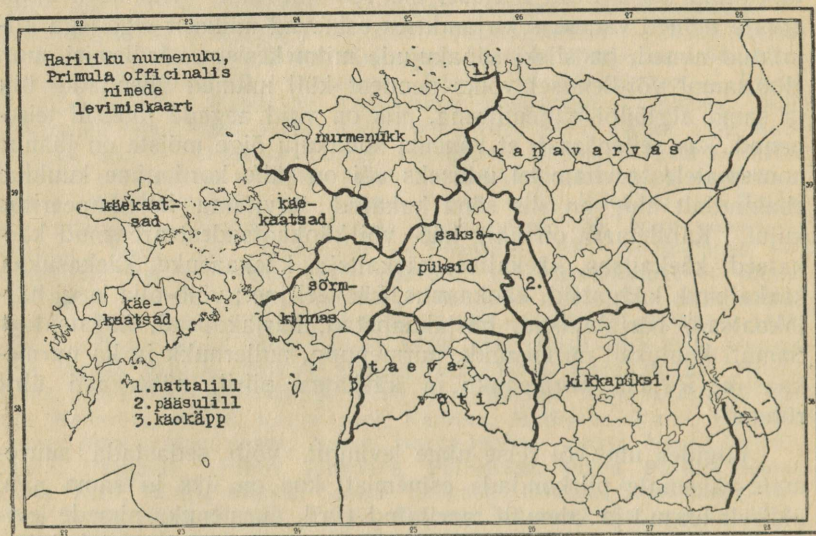
malill — Rõuge. 93. Võtmekimp — Haapsalu, Kullamaa. 94. Ärgats — Vormsi (eestlased). 95. Õkalill — Häädemeeste (harva). 96. Rotsid wina lilli — Fischer 1777. 97. Kanakoiv — Äksi Saadjärve 98. Kana-koole — Otepää. 99. Kanapasalill — Rõngu. 100. Kanaperse — Kursi Laeva. 101. Kikkamunn — Puhja Konguta. 102. Kikkapael — Tartu. 103. Koeratubakas — Võnnu Mäksa. 104. Kukehari — Kodavere Torila. 105. Kukevaryas — Palamuse Kaarepere. 106. Pasklill — Räpina, Tartu. 107. Piimakinnas — Tartu. 108. Piimapüks — Tartu. 109. Priimula — Tartu. 110. Saviõis — Kursi. 111. Taevasilm — Tartu. 112. Tubak — Võrtsjärve ääres Rannus, Tartu. 113. Vanapoisi silmavesi — Puhja. 114. Vargapoisi varvas — Tartumaa. 115. Võipätt — Tartu. 116. Või-pätakas — Puhja, Tartu 1).

Ülemaltoodust selgub, et hariliku nurmenuku nimetusena on tarvitatud kogu Eesti ulatusel üle 100 nimetuse. Kui neist maha arvata mõned vanemas kirjanduses esinevad näiliselt vigadega kirjutatud nimed, on siiski sõnakujude mitmekesisus võrdlemisi suur. Hoosamal võrdlemisel võiks nendest küll mitmed ühendada ühe ja sama algtüübi väljendisena, mis on vaid aegade jooksul teisenenud, kas sellepärast, et vanema sõnakuju õige mõiste on jäänud noorematele tarvitamisel uduseks või on jälle kord nime kuulnud ebakindlalt ning on siis sõna hakatud tarvitama korrumpeeritud kujul. Kahtlemata on näit. käe- või käokaatsadest arenenud käekatsed, käekaitsas, käekaitse, käekaitsja, käekaasuke, käekasukas, käekaltsud, käägatsid, käokannus, käokeel jne.; võib-olla isegi härjakaatsad, härjalaatsad, härjakaapstad, härjakapsad, ärgatsid jt. Samuti kuuluvad nurmenukk, nurmenupp, nullernukk ja ka nurme-kaasuke Raplas, nurmenuku ja käekatsa piiril, nähtavasti ühte rühma.

Jälgides ühe või teise nime levingut võib sedastada suuremate-vähemate piirkondade esinemist, kus on üks ja sama nimi üldiselt tuntud ja laiemalt tarvitatud (vrd. nurmenuku nimede levimiskaart). Nende keskel on ka teisi nimesid, millel tundub juhu-line ja ajutine iseloom. Kõige laiem levimisala on nimel kanavarvas. Seda tuntakse kogu Virumaal, Järvamaa idapoolsel serval ja Põhja-Tartumaal kuni Tartu-Maarjani. Ida-Harjumaal tungib ta veel Kolga ja Kõnnu valda Kuusalu khk., kuna keset Kuusalu kihelkonda on kitsa-alaline piimapisar rohkem tuntud, mis esineb kohati veel ka Ambla kihelkonna põhjapoolses osas; samuti tuntakse seda lõunapoolsetes kihelkondades. Kolga ja Kõnnu rannaküla-

1) Eesti piirides elavatel vähemusrahvastel on tarvitusel järgmised nimetused nurmenuku kohta: ingerlased — kelta esikko, kevät keltakukka (Kallivere); rootslastel — oxlägge, oxlågjar (Vormsi saar), oxl ägg, nyckelblomma ja ka rootsikeelne gullviva (Noarootsi). Venelased tarvitavad Rootova vallas nime petušok, juudid Tartus tunnevad nimena faierrog.

des on vähema saarena tarvitusel nattalilled või nattuunnid¹⁾. Kogu Harjumaal on rohkem tuntud nurmenukk, mille kõrvale läänepoolses osas tungib Lääne- ja Saaremaa nimi käekaatsad või selle korrumpeeritud tuletised. Pärnumaa lääneosas ja Läänemaa lõunapoolsetes kihelkondades on levinud kitsama-alaline nimetus sõrmkinnas või teised sõnaga sõrm- liitunud kujud. Lääne-Järva- maal, Vändras ja Põhja-Viljandimaal on rohkem tuntud saksa- püksid. Lõuna-Viljandi- ja Pärnumaal näib sagedam olevat taevavõti või sõnaga võti moodustunud liited, mis nähtavasti on tekkinud saksa keele mõjul. Omapärase saarena on Häädemeestel kõökäpp (käukäpp), mille kõrval tähelepanu väärib ka õlkalill. Huvitav on, et Põltsamaal ja Kolga-Jaanis nurmenuku nimetusena

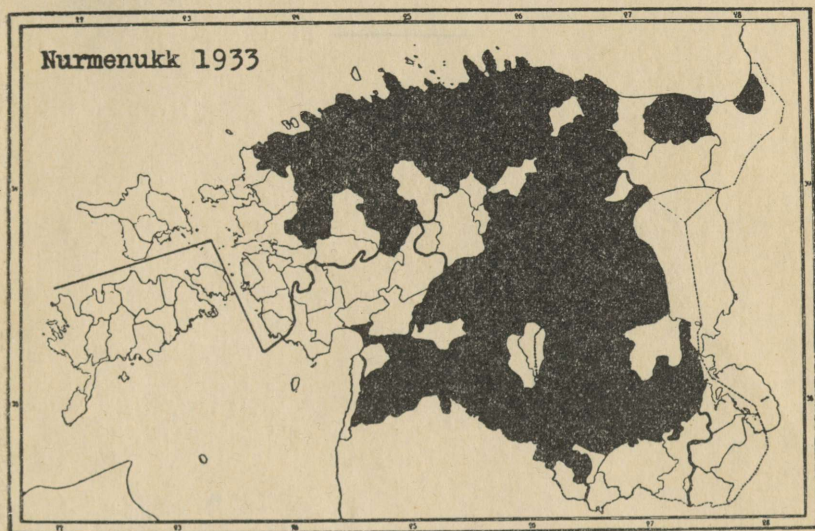

esineb peamiselt pääsulill ehk pääsukesesilm, mis mujal tuntud rohkem *Primula farinosa* L. nimena. Kogu Lõuna-Tartumaa, Võrumaa ja Ida-Valgamaa kuulub alasse, kus kõige rohkem tuntud on 'kikkapüksid', Setumaa lääneosas ka kikkakaadsad'. Huvitav, et Tartumaa lääneosas murdelise kikka asemele on astunud laialt ulatusel kirjakeelne kuke: kukepüksid, kukekannus. Sama vahetus on omane ka Tartu linnale (rohkem kirjakeelest mõjustatud ala). Nähtavasti on kuke astunud kikka asemele just kooli ja kirjakeele mõjul.

Me võime nurmenuku nimedest moodustada 10 piirkonda, kus üks või teine nimetus on laiemalt tuntud. Igal pool on ka paral-

1) Natt, nata — puuvõrust ja võrgust valmistatud varrega riist, millega kalad merest korjatakse, kui need võrgu vedamise ajal kukuvad võrgust merre tagasi. Enamasti pealt laiem, alt kotjalt kitsam, — vist sellest võrdlusest on tekkinud ka nimi.

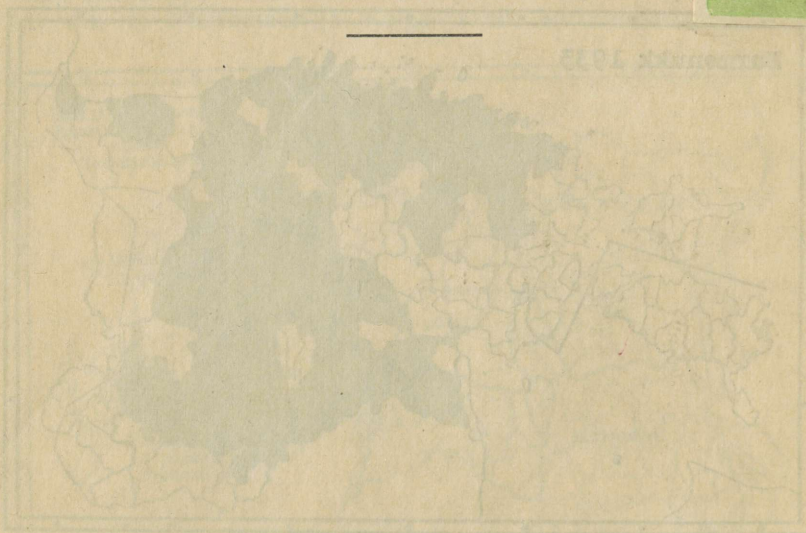
leelseid nimetusi, mõned võrdlemisi huvitavad, nagu valulill Räpinas, neiulill Saardes, viinalill Kosel, kuldkannike Saardes. Kuid nende kõrvalnimede levimisala on võrdlemisi kitsas, neid tunnevad vaid üksikud inimesed. Sellevastu tungib kirjakeelne nurmenukk kindla sammuga edasi, peamiselt just kooli mõjul (nurmenukk leidub loodusloo õpperaamatutes), esinedes igas piirkonnas nooremate hulgas kas juba pidevalt või veel laiguti; ainult Saaremaal ja Läänemaal läänekihelkondades on nurmenuku leving veel tagasihoidlik, — kõige vähemalt osatakse siin vahet teha rahvapärase ja kirjalike nime vahel (vrd. nurmenuku levimine 1933).

Kahtlemata on osa nurmenuku nimedest kantud ühest kohast teise kas üksikute perekondade asumisel endisest elukohast teise, kaugemasse kihelkonda või on liikuvamad isikud ühest kohast teise rännates õppinud kuski tarvitama taime uue nimega (näit. saarlased, muhulased jne. mandril tööl olles), neid tarbekorral teadmata edasi levitanud ja ka oma kodukohas teatavaks teinud, kus ta siis on ka laiemalt levinud, sagedasti võrdlemisi kiiresti, nagu iga uus teade. Ei saa muidu kuidagi seletada niisugust tükelist levimist, nagu võime tähele panna näit. kukepüks, piimapisara või ka kukekannuse kohta. Piimapisara levingul võiks veel oletada kirjanduse mõju, kuid kukepükste ja kukekannuse kohta pole ma leidnud kirjanduslikke andmeid; siin on kaasa aitamas olnud arvatavasti vaid suusõnalised levitamisevõimalused. Üksikute kirjanduses juba tarvitatud nimede levimisel on aga kahtlemata suureks teguriks just kirjanduse mõju.

Ei või öelda, et esitatud nimestik oleks juba lõplik ja sisaldaks kõik rahva keskel tsirkuleerivad nimed. Kahtlemata on neid veelgi, mis pole saanud aga teatavaks. Aga juba needki näitavad küllaldaselt taimenimede mitmekesisust ja vormirikkust¹⁾. Nimede tekimisevõimaluste juures ei ole siin aga mitte püütud pikemalt peatuda.

A-8957

1) Allakirjutanu palub kõiki, kes tunnevad rahvapäraseid taimenimesid, sellest teatada temale (aadr.: dr. G. Vilberg, Tartu, Kastani tän. 119). Samuti on ta väga tänulik teadete üle, milleks tarvitati vanemal ajal taimi (arstirohtudeks, nõidumiseks, värvimiseks jne.), missugustel juhtumitel ja kuidas neid siis kasustati. Ka muinasjutud ja arvamusd taimede kohta on väärtuslikud.

A
8957

6039 i

TÜ RAAMATUKOGU

1 0300 01149341 0